

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

БАБЕНКО Оксана Ігорівна

**Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної
нестабільності/ Formation of young people political consciousness in conditions
of social instability**

спеціальність: 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СР-41
О.І. Бабенко

Науковий керівник:
ст. викладач М.В. Підгурська

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ А.Н. Гірняк

ТЕРНОПІЛЬ-2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ В ЧАСИ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН	6
1.1. Особливості формування механізму політичної свідомості молоді	6
1.2. Вектори становлення політичної свідомості молоді в умовах нестабільності	12
Висновки до розділу 1	14
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ ЗА УМОВ НЕСТАБІЛЬНОСТІ	16
2.1. Політико-психологічний аналіз становлення політичної свідомості молоді у процесі політичної соціалізації	16
2.2. Систематика проблеми становлення політичної свідомості молоді	24
Висновки до розділу 2	31
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ШЛЯХІВ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ	32
3.1. Політична свідомість молоді як об'єкт емпіричного вивчення	32
3.2. Практичне дослідження політичної свідомості студентської молоді	35
Висновки до розділу 3	40
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання місця та соціальної ролі молоді, стан її самопочуття, форми та методи соціалізації, ступінь організаційної ідентичності та долученості молодого покоління до життєдіяльності в соціумі – це проблеми перспектив та спрямованості розвитку майбутнього будь-якого суспільства. Особливо це актуально для сучасної України, яка перебуває у важкому стані ведення повномасштабної війни з агресором, проходить процес випробування міцності своєї державності та одночасного формування власних шляхів та способів подальшого відновлення і облаштування держави. Молодь як частина суспільства, яка бере участь у цих процесах, повновагомо відчуває у собі соціально-політичні наслідки цього. Все це зумовлює активізацію молоді в її прагненні влитися в процес реформування суспільства, спонукає її організовуватися, ідентифікуватися в соціальні групи та спільноти, щоб заявити про себе як про політичний суб'єкт українського суспільства.

Ситуація в сфері дослідження молодіжних проблем, зокрема, політичної свідомості молодого покоління, свідчить про те, що цілісного уявлення про сучасну молодь ще не сформовано, у дослідників немає повних і чітких відповідей на ці питання. Радикальні зміни останніх років спричинили серйозну трансформацію не тільки політичної та соціально-економічної систем, а й глибоку корозію усталених цінностей суспільства і насамперед молодого покоління, що зрештою призвело до життєдайної трансформації духовності молодих громадян України, зокрема її досі не надто патріотично налаштованої частини. Усе вищезазначене й спричинило актуальність цього кваліфікаційного дослідження.

Стан дослідження проблематики. Сучасна наукова думка досліджує різні аспекти життєдіяльності молодого покоління, що знаходить всебічне відображення у науковій літературі. Молодь розглядається як особлива

соціально-демографічна група в процесі формування свого власного погляду на існуючі суспільно-політичні відносини. Оскільки формування політичної свідомості молоді ми розглядаємо з позиції діяльнісного підходу, ми спиралися на дослідження вітчизняних науковців (див. [1-48]). Не менш важливим для нас моментом є і те, що зарубіжні науковці обґрунтовують необхідність досить високого ступеня незалежності суб'єкта в процесі формування його політичної свідомості (див. [49-51]). Зазначимо, що суб'єкт політики, індивід зазнає різноманітного впливу як з боку офіційних соціальних інституцій, так і з боку груп та організацій, які прийнято називати неформальними. Розуміння цього факту вкрай важливе для правильного підходу до аналізу процесу взаємодії індивіда та суспільства. Нині всебічно досліджуються проблеми, які мають безпосереднє відношення до феномену політичної свідомості молоді. Однак, незважаючи на велику кількість робіт з молодіжної тематики, що акцентують увагу на різних аспектах її життєдіяльності, проблема становлення політичної свідомості молоді ще не стала спеціальним предметом дослідження. На сьогоднішній день практично немає жодної фундаментальної праці, присвяченої проблемі становлення політичної свідомості молоді як особливого соціально-політичного феномену.

Актуальність проблеми та її недостатня розробленість сформулювала **мету дослідження**: вивчення особливостей становлення політичної свідомості молоді за умов суспільної нестабільності в Україні. **Об'єктом дослідження** є політична свідомість та налаштування сучасної української молоді. **Предметом дослідження** є процес становлення та тенденції розвитку політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності.

Завдання дослідження:

- 1) показати особливості формування механізму і означити вектори становлення політичної свідомості молоді в умовах нестабільності;
- 2) здійснити систематизацію та провести політико-психологічний аналіз становлення політичної свідомості молоді у процесі політичної соціалізації;

3) провести практичне дослідження політичної свідомості студентської молоді.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять ідеї про політику, політичну культуру молоді, її політичну свідомість, соціально-політичні процеси, котрі сформульовані в численних працях вітчизняних та зарубіжних учених. У роботі використані **методи** системного підходу, порівняльного та конкретно-соціологічного аналізу.

Наукова новизна дослідження пов'язана з самою постановкою проблеми, яка недостатньо розроблена в літературі, а також з тим, що в дослідженні зроблено спробу розгорнутого аналізу сучасного стану процесу становлення політичної свідомості молоді та механізмів її формування.

Практичне значення дослідження. Становлення політичної свідомості молоді – це основа становлення громадянської культури особистості. Матеріали, подані в дослідженні, можуть бути використані в практичній діяльності при організації позанавчальної роботи в ЗВО.

Структура бакалаврського кваліфікаційного дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів з висновками до кожного, загальних висновків, списку опрацьованої літератури з 51 джерела. Загальний обсяг дослідження становить 48 сторінок, основний текст висвітлено на 41 сторінці. За результатами проведеного дослідження опубліковані тези (2023 рік).

РОЗДІЛ 1

ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ В ЧАСИ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

1.1. Особливості формування механізму політичної свідомості молоді

Сучасна українська молодь перебуває у стадії свого становлення та освоєння нових соціальних ролей. Ця соціально-демографічна група більшою мірою, аніж інші, націлена на підвищення свого соціального статусу та кар'єрні стратегії. Молодь створює своє власне політичне поле зі своїм світоглядом, системою цінностей, орієнтирами ідеалами. Політична культура молодих громадян відображає характер і ступінь політичного та громадянського розвитку даної особистості і виступає як ціннісне ядро суспільної культури. У зв'язку з цим проблема становлення механізму ефективної політичної свідомості та громадянської культури молодіж стала, мабуть, однією з найактуальніших проблем сучасного суспільства, оскільки українська молодь входить у життя в дуже складних і невизначених умовах політичного, соціального, економічного і правового розвитку нашої держави (див. [2; 9; 14; 22; 24; 28; 33; 35; 39; 42; 46]).

Безперечно, що певний ступінь розвитку, соціальний статус, а також специфічні для даного віку суспільне становище та діяльність визначають з одного боку, здатність виконувати ті чи інші соціальні ролі, а з іншого, набір прав та обов'язків, закріплений за цим віковим прошарком, визначають їх самосвідомість і рівень домагань. «Періодизація життєвого шляху завжди включає нормативно-ціннісний момент, що вказує на те, які завдання повинен вирішити індивід, щоб своєчасно і успішно перейти в наступну фазу життя та вікову категорію» [20, с. 33].

Важливо відзначити, що політичні, економічні, соціальні і світоглядні зміни, що відбуваються в Україні, не можуть не надавати переважаючого впливу на становлення політичної та громадянської активності молоді особистості, а також на її цивільно-правові орієнтації. Таким чином, специфіка політичної культури молоді визначається найважливішими характеристиками – віковими, соціальними, психологічними, морально-етичними, фізіологічними, біологічними, а також умовами розвитку суспільства, в яких вона формується як суб'єкт політичного життя. Політична культура безпосередньо впливає на політичну поведінку та розвиток політичних процесів.

Слід зазначити, що на становлення політичної свідомості молодого покоління впливають ряд чинників: 1) макросередовище (держава, класи, нації, культура) та 2) мікросередовище (інституційні спільноти, неформальні групи, окремі особи); а також а) внутрішні (генетично задані), б) зовнішні (цілеспрямовані впливу, випадкові, спорадичні впливу) та ін. [33].

Політична свідомість молоді як сукупність ціннісних орієнтацій і сформованих позицій, представлена нами в наступних видах (рис. 1.1):

а) пізнавальна – молодим людям не вистачає знань про ті чи інші політичні дії, заклики, гасла, і вони не можуть повною мірою дати правильну оцінку політичній ідеї;

б) ефективна – причетність молоді до політичних подій;

в) оцінкова – коли для оцінки політичних дій потрібні оцінкові критерії.

Важливо відзначити, що становлення у молоді політичної культури, громадянськості нерозривно пов'язане з процесом політичної соціалізації, яка закладає основи базових знань, суджень і уявлень особистості про політику, владу, державу.

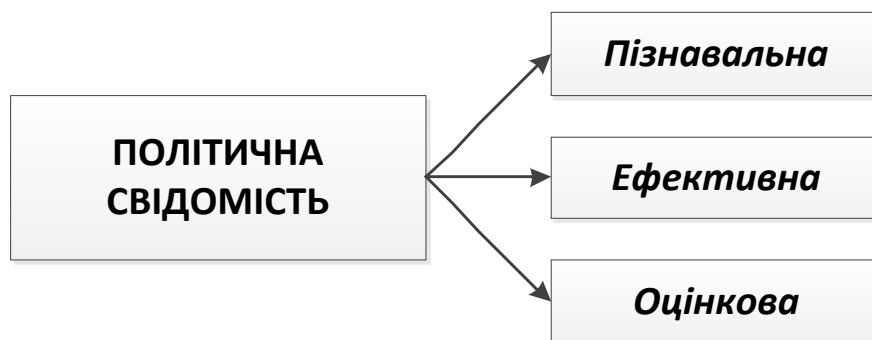

Рис. 1.1. Політична свідомість молоді як сукупність ціннісних орієнтацій і сформованих позицій

Процес трансляції соціального та політичного досвіду новим поколінням відбувається у певних інституційних формах. Становлення політичної свідомості в ході політичної соціалізації починається з сім'ї, при цьому характер і достовірність розуміння молодого людиною різних політичних явищ і подій більшою мірою визначається рівнем політичної культури батьків і панівними в сім'ї політичними поглядами та орієнтирами. Далі цей процес триває у загальноосвітніх та закладах вищої освіти. У цей час відбувається швидке придбання особистістю нових політичних знань завдяки її залученню до вивчення гуманітарних суспільствознавчих дисциплін. Поступово у молодій людини проявляється потреба зіставляти знання, отримані на заняттях із підручників, лекцій, ЗМІ, соцмереж із реальним життям. Таким чином, виникає критичний підхід до оцінки достовірності слова, новинних подій інформації.

Далі настає момент, коли молодий громадянин може самостійно аналізувати та систематизувати різноманітні політичні явища. Наступним етапом залучення молодого громадянина до політичної культури, а отже, новим етапом його політичної соціалізації, може бути участь у тих чи інших політичних партіях, організаціях, рухах, політичних процесах, у ході політичної самоосвіти та інших форм діяльності. Успіх становлення рівня політичної культури молоді залежить від того, які політичні цінності виступають для неї

пріоритетними, і за яких обставин реалізується діяльність агентів і контрагентів політичної соціалізації.

Під політичними інтересами молоді слід розуміти ті інтереси, які є важливими у сфері і є джерелом, спонуканням, мотивом до політичних дій. Саме усвідомлення інтересів відбувається у процесі зіставлення політичного статусу молодих громадян з іншими групами чи спільнотами. У структурному відношенні політичні інтереси включають ставлення молоді до всієї сукупності політичних відносин у суспільстві, до владних структур, оцінку їхньої діяльності та практичну діяльність щодо реалізації своїх інтересів. Враховуючи вищесказане, слід розглянути політичні переваги сучасної української молоді та її соціально-політичні орієнтації. Серед переваг політичних інтересів та потреб молоді можна виділити основні їхні напрями:

1) створення стабільного політичного життя суспільства для реалізації своїх життєвих планів (здобуття освіти, працевлаштування, створення сім'ї тощо);

2) зреалізація прав і свобод молоді у поєднанні з цивільними обов'язками та відповідальністю;

3) забезпечення умов зреалізації активної політичної позиції;

4) право висувати молодіжних політичних лідерів у вищі структури влади;

5) забезпечення права на отримання достовірної інформації про політичні події, а також права на виступ у ЗМІ з викладенням своїх політичних позицій та переваг;

6) вплив на прийняті державні та політичні рішення, на дії політичних лідерів;

7) права висловлювати свої політичні погляди у повній відповідності до конституції тощо.

Таким чином, сучасна молодь досить практична. Вона цінує матеріальний достаток, роботу, прагне у всьому досконалості. Особливості ментальності

сучасної молоді, що багато в чому визначають її стримане ставлення до будь-якої ідеології та політики загалом, зумовлюють її конкретний вибір, мотивацію політичних переваг і електоральні установки. Ураховуючи специфіку та лабільність свідомості молодих людей, нестійкість їх політичних орієнтацій, молодь необхідно політично виховувати, щоб вона усвідомила значимість власного становища у суспільстві та свою політичну силу.

Видається важливим виділити тенденції становлення політичної свідомості та громадянськості молоді. По-перше, молодь не може спонтанно виробити необхідні якості політичної культури без підтримки з боку органів державної влади, а також постійного впливу та політичного виховання агентів політичної соціалізації. По-друге, становлення політичної свідомості громадян, зокрема і молодого покоління, пов'язані з такими політичними процесами як реставрація, повоєнне відновлення, модернізація тощо. По-третє, більшість сучасної молоді, на противагу часу здобуття незалежності, прагне бути поза політикою, вона часто неактивна у громадській діяльності і бачить себе у інститутах громадянського суспільства.

У зв'язку з цим, відзначимо ряд базових заходів, що зорієнтовані на підвищення політичної та громадянської культури молоді за умов суспільної нестабільності:

- організація регіональних і міжрегіональних, загальноукраїнських конференцій із проблем вдосконалення правової та політичної просвіти громадян, перш за все молодого покоління;
- створення Інтернет-порталу з питань правової пропаганди, навчання та виховання громадян;
- організація та проведення досліджень з питань правової культури молоді окремих соціальних груп;
- створення юридичних клінік у ЗВО;
- проведення олімпіад серед школярів та студентів на краще знання законодавства, нормотворчої бази;

- проведення конкурсу рефератів серед школярів та студентів з різних галузей політології, права, державного управління;
- активне залучення ЗМІ та соцмереж до роботи з правової та політичної просвіти населення до організації правових консультацій з використанням можливостей інтернету, телебачення, радіо, газет та журналів.

Не можна не відзначити те, що найактивнішою частиною населення є саме студентська молодь, тому держава зацікавлена в тому, аби її політична соціалізація отримала позитивну орієнтацію. Пріоритетами державних інтересів і всього суспільства щодо студентської молоді мають стати виховання та становлення громадянина, який бере активну участь у державному та суспільному житті, у функціонуванні соціальних інститутів на основі правових норм, настанов цінностей. Саме навчання у вищій школі є одним із важливих етапів у становленні політико-правової свідомості молодого громадянина. У цей час відбувається швидке набуття особистістю нових політичних знань завдяки її залученню до вивчення суспільствознавчих гуманітарних дисциплін. Поступово у молодій людини проявляється потреба зіставляти знання, отримані на заняттях із підручників, лекцій, конспектів, ЗМІ, соцмереж із реальним життям. Тут йдеться про критичний підхід до оцінки достовірності слова та інформації. Слід визнати, що «через вторинні інститути соціалізації молоді – національна система освіти всіх рівнів, органи державного управління справами молоді спеціальної компетенції, силові структури щодо залучення молоді до державної служби, політичні партії, громадські об'єднання, які мають і виконують відповідні статутні цілі, і здійснюється основний соціальний (державний) цілеспрямований вплив на процес соціалізації молоді, а отже, і зреалізацію тієї чи іншої частини державної молодіжної політики» [35, с. 59]. У вдосконаленні політичної культури молоді важливий не формальний рівень освіти і знання як такі. Чільну роль тут відіграють моральні та культурні аспекти інституту освіти.

Робота з становлення та підвищення рівня політичної та громадянської культури молоді повинна вестися постійно, і бути одним із пріоритетів при вибудовуванні освітнього та виховного процесу. Тоді ми ведемо мову про побудову цілісної системи політичної та правової просвіти і виховання нашої молоді засобами громадянськості і патріотизму в часи нинішнього лихоліття.

1.2. Вектори становлення політичної свідомості молоді в умовах нестабільності

Феномен політичної свідомості молоді у політичному процесі сучасної України вирізняється внутрішньою суперечливістю, наявністю у ньому стандартів постіндустріального періоду та цінностей епохи інформації та формування штучного інтелекту. У системі політичних орієнтирів молодого покоління основне місце посідають чинники матеріального штибу. Віднедавна у молодіжному середовищі формуються життєві стандарти, у яких почасти ігноруються політичні цінності. Огрубіння та уречевлення соціальних і політичних орієнтирів під час суспільної нестабільності зумовлює нерозбірливість у засобах їх досягнення.

Процес політичної соціалізації молоді у суспільстві характеризується певними тенденціями, протиріччями і закономірностями. Серед них:

1) відхід від усталених цінностей та слабка розробленість ідеалів нового суспільного улаштування, що веде до кризи цінностей у молодіжному середовищі;

2) посилення та диференціація ідейних, моральних, політичних та громадянських позицій молодого покоління;

3) розрив між офіційно декларованими цінностями влади та цінностями молодої людини, що супроводжується посиленням недовіри та негативного

сприйняття ним інститутів влади та її представників, становленням життєвих та політичних орієнтацій з пріоритетом економічних на шкоду іншим.

Політична соціалізація молоді здійснюється без належної збалансованості таких взаємопов'язаних факторів як вік, вплив сім'ї, школи, університету, державних інститутів, життєвих орієнтацій оточуючих та статусного становища. Удосконалення механізму становлення політичної свідомості молодого покоління в сучасних умовах потребує розробки та реалізації ефективної молодіжної політики, що реально гарантує молоді сучасну цивілізовану життєву перспективу, що ґрунтується на справжніх цінностях творчої демократії та загальнолюдської культури.

Тож можна зробити висновок, що сучасна молодь України перебуває у вкрай важкій економічній, соціальній, політичній, ідеологічній та культурній ситуаціях. Нестабільне існування і залежність від батьків і роботодавців, безробіття та низькооплачувана праця, відсутність досвіду та хороших зв'язків, війна ідеологій та збройні конфлікти, вимушена еміграція та відсутність гідного житла, конфлікт зі старшим поколінням та кримінальними елементами все це робить молоде покоління егоїстичним цинічним. Сучасна молодь найбільше піклується про власний успіх і заради нього багато хто готовий йти на все, а суспільно-політична діяльність практично ігнорується. Процес соціалізації молодого покоління працює дуже неефективно, падіння повсюдне, а духовний зв'язок зі старшим поколінням втрачений. І хоча влада останніми роками приділяє деяку увагу вирішенню молодіжних проблем, це явно недостатньо і практично не приносить позитивних результатів. Молодь має відчувати та побачити інтерес держави до себе та своїх проблем. Тільки тоді у молоді можна виховувати повагу до держави, суспільства, її правових норм та цінностей. Отже, можна буде говорити про політичну свідомість молоді не як про бажане, а як реально існуюче соціальне явище в нашій державі.

У зв'язку з цим можна сформулювати деякі рекомендації. Має бути створена програма допомоги молоді на місцевому рівні. Велике значення у зв'язку має

державна молодіжна політика, що є діяльністю держави, котра спрямована на створення правових, економічних пріоритетів і гарантій самореалізації особистості молодої людини. Молодіжна політика в умовах скорочення ресурсів має відмовитися від претензій на всеосяжність та зосередитись на кількох важливих напрямках. До них можна віднести освіту, патріотичне виховання, професійну підготовку, правове виховання, зайнятість. Основним стрижнем цього заходу має стати хороше фінансування та жорсткий контроль за коштами, що виділяються. На місцевому рівні, у регіонах, окремих підприємствах, ЗВО, школах, повинна здійснюватися підтримка молоді щодо проведення змістовного дозвілля. Це можуть бути заходи виховного характеру, організація добровольчої праці, підтримка соціокультурних та розумних ініціатив. Школи та ЗВО повинні містити у своїх навчальних програмах спеціальні курси націлені на виховання у молодого покоління патріотизму, любові до вітчизняної історії, поваги до старшого покоління, почуття болю за долю батьківщини. Варто дати можливість молодим людям балатуватися в органи законодавчої та виконавчої влади для висловлення своїх інтересів, з метою залучення більш пильної уваги до проблем молоді.

Висновки до розділу 1

Специфіка становлення політичної свідомості молоді зумовлена руйнуванням у свідомості громадян цінностей та ідеології минулого та недостатнім рівнем патріотичного та громадянського виховання сучасної молоді в східних регіонах до 2014 року (початку вторгнення агресора в Україну). Різкий спад у діяльності зі становлення духовно-моральних цінностей підростаючого покоління стався внаслідок загострення кризових явищ в епоху збройного протистояння з агресором та подальших соціально-політичних та економічних трансформацій в нашій країні. В результаті в молодіжному

середовищі мають місце прояви деформації моральних почуттів, поширення культу матеріальних цінностей, переважання прагматичної розважливості та символічного прояву любові до рідної землі, що негативно впливає на духовний та громадянський розвиток молоді. У той самий час соціально значимі якості такі як відповідальність, толерантність, правосвідомість і патріотизм – прищеплювалися в молодіжному докільлі з певними проблемами і не завжди цілеспрямовано. Політично культурну людину вирізняють чіткі установки на політичні інститути і структури, нормативну систему, окремі політичні ролі, на політичних лідерів з урахуванням їхнього рейтингу та авторитету. Спрямованість цього процесу багато в чому визначить подальшу участь молодого покоління у перетвореннях та вдосконаленні суспільної системи нашої держави у повоєнній відбудові та модернізації.

РОЗДІЛ 2

ШЛЯХИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ ЗА УМОВ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

2.1. Політико-психологічний аналіз становлення політичної свідомості молоді у процесі політичної соціалізації

Основні компоненти політичної свідомості – політичні уявлення, настанови та цінності не даються людині від народження, а набуваються в ході дорослішання, соціального становлення особистості. Становлення політичної свідомості відбувається в процесі політичної соціалізації, яка розглядається за аналогією із загальним процесом соціалізації як двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого боку, процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного долучення до соціального середовища (довкілля). Стосовно політичної соціалізації «середовищем» є все різноманіття політичної реальності.

Процес політичної соціалізації є, з одного боку, засвоєння індивідом політичних норм і цінностей суспільства, до якого він належить, з іншого – набуття ним політичного досвіду та політичних орієнтацій, необхідних для участі у політичному житті. Цей процес, з одного боку, вирішує проблеми індивіда, допомагаючи йому стати повноправним членом своєї групи, з іншого боку, забезпечує життєдіяльність нашого суспільства та наступність самої культурної традиції. З погляду системи під час політичної соціалізації відбувається відтворення її інститутів, здійснюється наступність найважливіших політичних цінностей. Необхідність цього процесу для збереження системи головно пов'язана із приходом у політику нових поколінь,

необхідністю рекрутування нових учасників, які розділяють офіційні норми та цінності.

Становлення персональних політичних цінностей відбувається шляхом інтеріоризації існуючих у суспільстві цінностей. Але не всі суспільні цінності, навіть якщо вони усвідомлюються і визнаються людиною як такі, справді стають особистісними. Загалом можна говорити, що структура політичних цінностей особистості лише певною мірою відображає структуру цінностей суспільства в цілому, при цьому «точність» цього відображення залежить від безлічі як соціальних, так і індивідуально-психологічних чинників.

Усвідомлення та позитивне ставлення до цінності не є ані обов'язковим, ані достатнім. Обов'язковою умовою переходу цінностей суспільства на структуру особистості є діяльність, котра спрямована на реалізацію цієї цінності. Особливу роль цьому процесі відіграють цінності референтної (значущої) в людини малої групи (сім'я, група однолітків).

Цінності соціального оточення є чинником розвитку персональних цінностей. Співвідношення цінностей суспільства і цінностей окремих індивідів нерідко можна розглядати як співвідношення ціннісного інваріанту та його варіантів. Цінності особи – це не просто варіант, а скоріше конкретизація цінностей суспільства, індивідуальне заломлення групових та суспільних цінностей. Звідси й розбіжності в різних індивідів в інтерпретації змісту і розстановки акцентів. З іншого боку, виділяють чотири варіанти співвідношення між персональними та суспільними цінностями, котрі зумовлені особливостями політичної соціалізації індивіда: 1) конформний розвиток (максимальний збіг структур цінностей), 2) варіативний розвиток (частковий збіг), 3) маргінальний розвиток (деякий, незначний збіг при сильній розбіжності) і 4) девіант (повна розбіжність структур) [1; 7; 14; 16; 23; 32; 44].

Політична соціалізація – це процес, який не має «точки завершення», взаємодія людини із політичною реальністю, адаптація до неї, освоєння нових та ускладнення вже наявних патернів поведінки тривають все життя. Проте

прийнято виділяти кілька стадій політичної соціалізації, на яких відбуваються суттєві збільшення чи зміни у структурі політичної свідомості та поведінки особистості, пов'язані з віковими змінами та впливом нових чинників та агентів соціалізації.

«П. Бергер і Т. Лукман, виділяючи дві основні форми політичної соціалізації – первинну та вторинну, вважають, що вирішальне значення для долі індивіда та суспільства має первинна соціалізація, що відбувається в сім'ї та найближчому колі родичів. Р. Інглхарт засновує свою концепцію культурного зрушення – від модерністського до постмодерністського – на гіпотезі соціалізації, згідно з якою взаємини між соціоекономічним оточенням і ціннісними пріоритетами не є відношенням безпосереднього регулювання. Між ними пролягає суттєвий тимчасовий лаг, оскільки базові цінності особистості значною мірою відображають умови, які домінували в роки, що передували періоду її зрілості. Таким чином, останній приходиться до висновку, що обставини, в яких соціалізувалося те чи інше покоління, надають вирішальний вплив на систему цінностей, яка замінюється в суспільстві лише тоді, коли на зміну цьому поколінню приходять нове, виховане в інших умовах і є носієм іншої системи цінностей. Таким чином, найбільш значущими є періоди первинної, вторинної політичної соціалізації, а також ресоціалізація» [35, с. 48-49].

Первинна політична соціалізація пов'язана із вихованням і розвитком дитини в сім'ї, із взаємодією з батьками і родичами як головними агентами політичної соціалізації. Ця стадія є вкрай важливою, оскільки становлення політичної свідомості дитини починається в ранньому дитинстві. Психологічною основою для досліджень політичних уявлень та цінностей маленьких дітей є концепції розвитку особистості Ж. Піаже, Л. Кольберга та К. Гілліган. В інтелектуальному розвитку дитини Ж. Піаже виділяв чотири стадії, в основі яких лежить зміна панівних інтелектуальних структур: сенсомоторна (від народження до 2 років), в процесі якої дитина оперує матеріальними

предметами і пізнає світ за допомогою дій з ними; доопераційна стадія (2-7 років), де діти вчаться мислити, використовуючи символи і внутрішні образи, та його мислення не систематично і логічно; стадія конкретних операцій (7-11 років), яка характеризується появою логічного мислення, операцій з поняттями; стадія формального інтелекту (12-15 років), яка визначається наявністю формальних розумових операцій(див. [43]).

З інших позицій до періодизації розвитку особистості підходив Л. Кольберг. Він поклав в основу свого підходу моральний розвиток людини і виділив три її рівні: перехідний (з 4 до 10 років), на якому вчинки визначаються зовнішніми обставинами і точка зору інших людей не береться до уваги; конвенційний (з 10 до 13 років), на якому людина орієнтується на принципи інших людей і постконвенційний (з 13 років), на якому досягається справжня моральність, і людина судить про поведінку виходячи з власних критеріїв[51].

К. Гілліган, критикуючи Л. Кольберга за те, що він розробив систему «чоловічих» моральних цінностей, заснованих на самоствердженні та справедливості, сформулювала власну концепцію стадій морального розвитку особистості. Відповідно до К. Гілліган, розвиток у жінок моральності, заснованої на турботі про інших, проходить три рівні: самозаклопотаність, самопожертвування та самоповагу[5].

Грунтуючись на концепції Ж. Піаже про стадії дозрівання дитячого мислення, політичні психологи вивчали процес розвитку когнітивної сфери дитини придатну до політичних сюжетів. Зокрема, розвиток політичних уявлень найбільш бурхливо відбувається у віці 11-13 років. Р. Коннел встановив особливості сприйняття дитиною класових та соціальних відмінностей на різних стадіях інтелектуального розвитку. Емпіричні дослідження також показали, що природні процеси дозрівання політичної свідомості відповідно до стадій когнітивного розвитку дитини та підлітка в реальності уповільнюються або прискорюються під впливом політичної системи, її інститутів, різних агентів політичної соціалізації [15].

Крім того, сприйняття владних відносин у сім'ї позначається в майбутньому щодо людини до влади в державі. Сімейні відносини є першим специфічним зразком суспільних відносин. Недовго залишаючись основним джерелом соціалізованої інформації, сім'я формує у дитини психологічну основу моделей політичної поведінки та настанов.

Становлення політичної свідомості дитини в сім'ї відбувається за допомогою механізмів політичної соціалізації, під якими в політичній психології розуміються процедури, які дозволяють індивіду освоїти норми і техніки політичної реальності, а також надати освоєним зразкам і набутій у процесі соціалізації картині світу стійкість. Вчені по-різному класифікують ці механізми. Так, виділяють механізми інтерналізації, що передбачають засвоєння особистістю вимог зовнішнього середовища, інтеракції, що відповідають за взаємодію із зовнішнім середовищем, та екстерналізації, що регулюють політичну поведінку та вираження політичних поглядів та орієнтацій. У рамках іншого підходу всі механізми політичної соціалізації поділяються на дві групи – психологічні (ідентифікація, імітація) та соціально-психологічні механізми (підкріплення, розуміння, соціальне виховання, навчання). При цьому найбільш значущим є механізм виховання, що дозволяє впливати на сприйняття влади та політики. Загалом доведено, що політична соціалізація у сім'ї є вирішальною для засвоєння політичних уявлень та цінностей. Наступна за сім'єю політична соціалізація у школі лише посилить отримані знання, відшліфує концепти, розставить акценти, сформує настанови та орієнтації.

У ситуації соціальної нестабільності, незважаючи на загальне збільшення міжпоколінневих суперечностей, сім'я залишається найважливішим джерелом соціального досвіду. Ймовірно, сім'я виступає «буфером» між суперечливими та різноспрямованими впливами суспільства та необхідністю будувати власну систему координат у цьому житті.

Ключовим інститутом періоду вторинної політичної соціалізації є школа, вчителі – її головні агенти. На думку політичних психологів, основною відмінністю політичної соціалізації в школі від інших стадій соціалізації є, по-перше, сенситивність дітей шкільного віку до освоєння політичних уявлень, по-друге, можливість проведення регульованої цілеспрямованої політики щодо розвитку тих чи інших політичних цінностей. Школа є інститутом, який офіційно відкритий для політичного виховання з боку влади завдяки тому, що політичним змістом наповнена провідна діяльність цього періоду – навчання. Вплив школи на становлення політичних цінностей особистості визначається особливостями державної освітньої політики, специфікою організації процесу навчання та виховання, особистісними особливостями вчителів, стилем взаємин педагогів та учнів.

У молодшому шкільному віці починається становлення «образу Я» у політичній картині світу, що у подальшому визначатиме політичне поведінка людини. Дослідження показують, що для дітей даної вікової категорії характерний егоцентричний погляд на політику як частина навколишнього світу, в якому знаходять відображення основні соціалізуючі інститути та чинники (сім'я, ЗМІ, система освіти). У цьому ключове місце у структурі політичної картини світу займає образ влади, у якому вона символічна і персоніфікована.

На період шкільного навчання припадають важливі зміни, що відбуваються в структурі особистості і пов'язані як з становленням, так і з усвідомленням власних політичних уявлень і цінностей. З погляду вікової психології найбільш значущими в цьому плані є підлітковий вік та юність. Саме в ці періоди відбувається інтенсивний особистісний розвиток. Центральним психічним новоутворенням старшого підліткового віку (14-15 років) є Я-концепція як новий рівень самосвідомості, пов'язаний з уявленням про себе, розумінням своїх інтересів, схильностей, потреб, цінностей, своєї унікальності і подібності з іншими людьми. Становлення самосвідомості

становить квінтесенцію та головний результат перехідного віку. У цей період відбувається перехід від оцінки, запозиченої у дорослих, до самооцінки, усвідомлення себе як суб'єкта власного розвитку [15].

У юнацький період відбуваються важливі збільшення, пов'язані з інтелектуальним розвитком. По-перше, зміни у когнітивних структурах психіки (пам'ять, мислення) створюють фундамент виникнення здатності до інтроспекції, до саморефлексії. Власний внутрішній світ (інтереси, почуття, цінності, думки), вчинки стають об'єктом вивчення та аналізу молодого людини. Крім того, в цей час формується здатність розрізняти суперечності між думками, словами та вчинками. По-друге, інтенсивне навчання, а також потреба в самобутні сприяють розширенню словникового запасу школярів, появі в лексиконі абстрактних (філософських, політичних) категорій, якими вони навчаються оперувати. У контексті проблеми вербалізації політичних цінностей багатство словника молодих людей відіграє істотну роль для отримання об'єктивних даних в емпіричних дослідженнях.

У юності продовжується розвиток Я-концепції, у міру накопичення досвіду діяльності та спілкування, самооцінка стає більш реалістичною. Крім того, саме юність є періодом остаточного оформлення світогляду як системи узагальнених уявлень про світ в цілому, навколишню дійсність, людей і самого себе серед них. Однак світогляд – це не просто система знань, це система переконань, що виражають від носіння особистості до світу та іншим людям. Саме у світогляді знаходять своє вираження політичні цінності людини.

Результати зарубіжних досліджень показують, що у 14 років багато молодих людей уже належать до тієї політичної культури, яку вони поділяють із дорослими [32]. При цьому вчені особливо вказують на важливість виділення у змісті навчального плану високих освітніх очікувань, атмосферу в класі, яка спонукає учнів до активного вираження своїх думок, такий тип шкільного клімату, який дозволяє їм відчувати свою силу, перегляд телевізійних новин та читання газет.

Емпіричними дослідженнями встановлено відсутність єдиної державної політики щодо становлення політичного світогляду в школі. Різноманітність існуючої суспільствознавчої навчальної літератури є фактором суперечливості громадянської та політологічної освіти. За школою визнається роль основного інституту політичної соціалізації, а за вчителями – провідних агентів соціалізації, які самостійно і суб'єктивно визначають змістовну та оціночну складову політичних уявлень. При цьому змістовна та організаційна несистематизованість процесу становлення політичного світогляду школярів у рамках освітнього процесу призводить до збільшення ролі ЗМІ та інших агентів політичної соціалізації в цьому процесі, а в умовах сучасної України та до підвищення його стихійності та непередбачуваності.

Таким чином, становлення системи політичних уявлень і цінностей відбувається в періоди первинної та вторинної політичної соціалізації, тому умовно до 18-20 років можна говорити не тільки про існування системи цінностей конкретної особистості, але і про наявність у неї психологічних утворень (Я-концепції, світогляд, самосвідомість), що дозволяють їй усвідомлювати власні цінності і вдягати їх у вербальну форму. У подальшому житті система політичних цінностей залишається постійною, можливі часткові зміни в ієрархії цінностей, пов'язані із задоволенням певних потреб людини та наступною за цим актуалізацією інших потреб та цінностей.

Нині дедалі більшу роль у процесі політичної соціалізації як дітей, і дорослих, грають засоби інформації, насамперед соціальні мережі. Політичний контент як власне політичних, так і неполітичних програм засвоюється всіма агентами соціалізації (батьки, однолітки, вчителі), а потім транслюється молодому поколінню. Емпіричні дослідження свідчать, що для даного інституту політичної соціалізації характерна повна відсутність рефлексії своєї соціальної ролі та соціальних дій.

2.2. Систематика проблеми становлення політичної свідомості молоді

Десять років тому українське суспільство постало перед вибором ціннісних і політико-стратегічних альтернатив свого подальшого розвитку. У зв'язку з цим підвищилася роль політичної свідомості. Зміст державних стандартів у галузі політичної та громадянської освіти студентської молоді спрямований на становлення готовності молоді до активної участі у розвитку державності та громадянського суспільства. Вища школа має забезпечити умови для підготовки студентської молоді у питанні становлення вільної та соціально активної особистості. Політична свідомість вирізняється критичністю підходу до дійсності. Воно являє собою «цінне ставлення до соціальної дійсності, яке є виразом активності суспільної свідомості і становить основу практичної дії у політичній сфері» [14, с. 21]. «Політична свідомість – це атрибут суспільства, «вища когнітивна здатність, що має інформаційну природу» [23, с. 20].

Під становленням політичної свідомості студентської молоді ми розуміємо якісну та кількісну зміну політичних характеристик і властивостей особистості в структурі цілості всієї особистості. Цей підхід визначається:

1) необхідністю у структурі процесу становлення фіксувати прояви циклів диференціації та інтеграції, а також принципу спеціалізації, що об'єктивно зумовлює можливість саморозвитку феноменів, що диференціюються, в їх якісній характеристиці;

2) складністю та багаторівневістю інтегративних процесів, розмежування яких є умовою їх зміни та досягнення нового рівня в загальному розвитку системного цілого [22].

Таким чином, ми хочемо наголосити на важливості становлення політичної свідомості, інтегрованої у процес становлення системної особистості.

Оскільки при теоретичному осмисленні організації педагогічного процесу ми звертаємося до таких категорій, як «активність», «суб'єкт політичної діяльності», слід обумовити сутність цих феноменів. Індивід стає суб'єктом у процесі діяльності, спілкування та інших видів активності; людина як суб'єкт – це найвища системна цілісність [27]. Суб'єктність ми розглядаємо як властивість людини як носія соціального. Єдність суб'єкта та діяльності забезпечує розвиток соціального [10]. Становлення політичної свідомості та політичної культури – це невід'ємна частина загальної соціалізації людини, а для педагогічної науки – одне із основних завдань виховання громадянина своєї країни.

Під політичною соціалізацією слід розуміти залучення підростаючого покоління до цінностей суспільства та до соціально значущих форм суспільної діяльності. Основним аспектом політичної соціалізації є становлення політичної свідомості та політичної культури. Виховання політичної особистості як складова загального виховання є цілеспрямованою діяльністю з становлення політичної культури особистості і забезпечує суспільний прогрес і наступність поколінь. Рівень сформованості політичної культури проявляється у певній політичній позиції особи, яка характеризується сформованими поглядами, ставленням та діями людини з приводу навколишньої політичної дійсності [6].

Акцент політичної соціалізації нині має бути перенесений з «політичних ігор» на вирішення конкретних суспільних проблем воєнного часу. Отже, зростає роль соціально-гуманітарних наук, які мають стати не просто теоретичним полем, але й інструментом для прогресивного та поступального розвитку кожної особистості та суспільства загалом.

Доцільно виділити три компоненти політичної свідомості: 1) когнітивний, 2) аксіологічний, 3) функціональний (соціально-поведінковий) (рис. 2.1). Когнітивний компонент: всі знання суб'єктів, що відображають різні сторони навколишньої політичної дійсності. Аксіологічний компонент: сукупність

суджень та оцінок, що відображає ціннісні пріоритети суб'єкта політичного процесу. Функціональний (соціально поведінковий) компонент: характеризує процес переміщення результатів розумової діяльності суб'єкта в практичну діяльність. Із цього випливає, що процес становлення має бути організований за трьома напрямками: 1) пізнавальним, 2) морально-оцінковим, 3) поведінковим. Вирішення завдання становлення політичної свідомості молоді передбачає застосування адекватних підходів, технологій, методів та засобів.

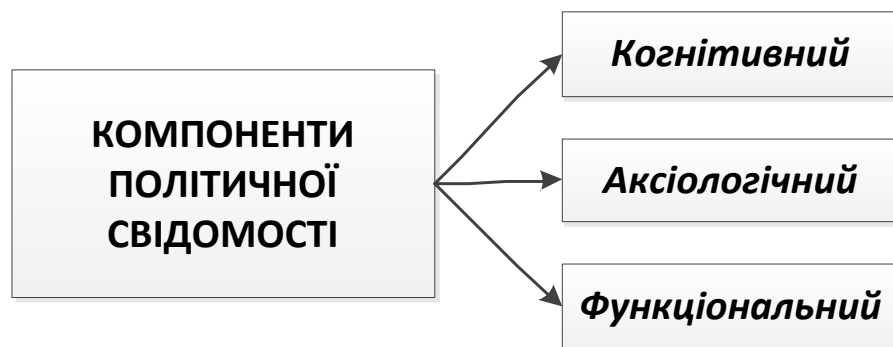

Рис. 2.1. Компоненти політичної свідомості

На підставі застосування порівняльно-історичного підходу ми виявили такі науково-теоретичні засади становлення політичної свідомості молоді.

1. Реалізація інтегрального підходу на основі здійснення соціального партнерства між освітніми та громадськими інститутами дозволяє: розвивати пізнавальну активність, критичність мислення; стимулювати науково-дослідний досвід; забезпечити особисте осмислення історико-політичної дійсності.

2. Реалізація принципів, з одного боку, мультикультуралізму, з іншого – патріотизму.

3. Забезпечення чіткого розуміння громадянськості та демократичності.

4. Реалізація принципів колективного творчого виховання.

5. Реалізація засад об'єктивності.

Застосовувані засоби покликані забезпечити: підвищення соціально-політичної відповідальності за допомогою організації видів діяльності, які становлять соціально-політичний досвід; розвиток прогностичних компетенцій; розвиток критичного мислення; розвиток соціально значущих якостей (толерантності, комунікативних здібностей, соціального інтелекту); рівноправність учасників освітнього процесу; визнання цінності кожної особи.

У процесі політичної соціалізації молоді важливу роль відіграють соціальний клімат в освітній установі та її співвідношення з політичними цінностями та настановами майбутніх громадян. Необхідно відзначити, що специфічний соціальний клімат в освітньому закладі складається в процесі організації студентського самоврядування, дискусійних клубів, круглих столів з актуальних суспільно-політичних та соціальних проблем, тематичних зустрічей з політиками та політологами. Актуальним засобом становлення політичної свідомості є проблемне, ігрове, дискусійне навчання, що сприяє входженню студентської молоді у доросле соціальне середовище. Пізнання навколишньої політичної дійсності є невід'ємною частиною соціального знання і впливає на визначення особистістю свого місця в соціальному світі.

Становлення політичної свідомості молоді, на наш погляд, має здійснюватися з опорою на наступні теоретико-методологічні підходи (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Теоретико-методологічні підходи до становлення політичної свідомості молоді

1. Діяльнісний підхід. Діяльність виступає як основа, засоби та умови розвитку особистості, доцільно образного перетворення моделі навколишньої дійсності. Основними завданнями фахівця при організації розвиваючих впливів на політичну свідомість молоді є вибір та організація діяльності студента з позиції суб'єкта пізнання, дослідження та спілкування. Це передбачає усвідомлення, цілепокладання, планування діяльності, а також її організацію, оцінку результатів та самоаналіз (рефлексію). «Дійсний шлях дослідження особистості полягає у вивченні тих трансформацій суб'єкта, які створюються саморухом його діяльності в системі суспільних відносин» [32, с. 171]. Діяльність – це особливий тип активності, властивий саме людині. В діяльності проявляється суб'єктність людини. Наголошуючи на зв'язку суб'єктності з діяльністю, варто зазначити, що діяльність визначає не тільки об'єкт, що виробляється суб'єктом, а й суб'єкт, що цей об'єкт виробляє.

2. Інформаційний підхід. Цей підхід у наукових дослідженнях виділяє та вивчає інформаційний аспект навчально-виховного процесу. Тенденція до інформатизації сучасного суспільства супроводжується зростанням інформаційного поля, яке оточує людину. Для сучасної молоді характерний великий інтерес до інформаційних технологій. Стрімкий розвиток засобів інформаційно-комунікаційних технологій, штучного інтелекту зумовлює становлення нового інформаційного довкілля. Систему інформаційних заходів, метою яких є зміна ставлення до певних суб'єктів політичного процесу, установок об'єкта впливу, а за допомогою цього і моделей його поведінки слід розуміти, на наш погляд, як інформаційний вплив на свідомість. Особливий інтерес представляє інформаційний вплив, метою якого є становлення активної громадянської позиції молоді, патріотичного ставлення до батьківщини, позитивного ставлення до участі у політичному процесі. Систематизований інформаційний вплив має здійснюватися за такими напрямками:

- настановлення про події політичного процесу (за допомогою засобів масової інформації, а також ресурсів глобальної інформаційної мережі

Інтернет). Слід зазначити, що не більше третини молоді самостійно цікавляться політичними новинами. У зв'язку з цим необхідне збільшення уваги до змісту та методики викладання соціально-політичних дисциплін;

- становлення позитивного ставлення студентської молоді до політичного процесу в цілому – через інформаційний вплив на їхню свідомість у ході викладання таких дисциплін, як «історія» та «політологія», а також у ході організації позанавчальної діяльності;

- залучення студентської молоді до участі у політичному процесі. У процесі становлення активної громадянської позиції важливо доводити інформацію про конструктивні способи політичної участі та стимулювати прояв саме цих форм участі студентської молоді.

3. Полісуб'єктний (діалогічний) підхід. У рамкових межах цього підходу необхідно відслідковувати взаємини, сприяти гуманним міжособистісним відносинам, налагоджувати психологічний клімат у колективі. Діалогічний підхід у єдності з особистісним та діяльнісним становить сутність методології гуманістичної педагогіки.

4. Компетентнісний підхід. Відповідно до сучасних освітніх стандартів освітні результати не можуть бути зведені до сукупності умінь і навичок. Навпаки, сучасну освіту спрямовано розвиток здібності і готовності особистості до вирішення різноманітних проблем, до діяльності, тобто в розвитку компетентностей. Освітній результат (компетентності) розглядається як здібності вирішувати складні реальні завдання – професійної та соціальної діяльності, світоглядні, комунікативні, особистісні.

На основі вищезгаданих положень можна сформулювати такі висновки. Становлення політичної свідомості може бути прискорене або сповільнене в залежності від впливу різних чинників. Особливий вплив на процес становлення політичної свідомості надає освітнє середовище. Аналіз опрацьованої літератури ([1-51]) дозволяє сформулювати психолого-педагогічні передумови становлення політичної свідомості молоді. Адекватність віку для

становлення політичної свідомості визначається абстрактно-логічною системою мислення, що склалася, і остаточним становленням світоглядної концепції та особистості. Крім того, політична свідомість молоді, зокрема студентської, вирізняється низкою особливостей. Серед них:

1) свобода від політичних стереотипів (дозволяє сформувати навички відкритого, об'єктивного, критичного сприйняття навколишньої політичної реальності);

2) мінімальний життєвий досвід (створює умови для становлення позитивного ставлення до політичної творчості);

3) часто наявність почуття «політичного», яскраво вираженої громадянської, не конформістської позиції за відсутності або недостатності знань (робить молодь більш схильною до агресивної політичної агітації та пропаганди, радикальним об'єднанням, що становлять загрозу суспільству);

4) молодь має підвищений потенціал реальної політичної творчості, що робить її конкурентоспроможною серед інших соціальних груп, політичний досвід яких об'єктивно перевершує досвід студентської молоді;

5) молодь є кадровим резервом громадянського суспільства.

Для оптимізації процесу становлення політичної свідомості молоді необхідне дотримання науково-теоретичних засад, а саме:

1) реалізація інтегрального підходу на основі здійснення соціального партнерства між освітніми та громадськими інститутами, що дозволяє розвивати пізнавальну активність, критичність мислення, стимулювати науково-дослідний досвід, забезпечити особистісне осмислення історико-політичної дійсності;

2) реалізація принципів мультикультуралізму та патріотизму;

3) дотримання принципу об'єктивності;

4) реалізація принципів колективного творчого виховання;

5) застосування методу колективних творчих справ як методу розвитку соціальної творчості та політичної активності молоді;

б) застосування активних методів навчання;

7) забезпечення розвитку політичної особистості, інтегрованої у процес розвитку системного цілого особистості (залучення до різноманітних видів діяльності з метою підвищення соціально-політичної відповідальності, розвиток прогностичних компетенцій та критичного мислення, соціально значущих якостей).

Висновки до розділу 2

Трансформації соціальних практик висувають до молодих громадян нові вимоги: вони мають бути здатні як відстоювати свої права, а й виконувати свої громадянські обов'язки. Саме за таких умов у молоді повинні бути сформовані належні політичні та морально-ціннісні орієнтації, відповідні форми громадянської поведінки, високий рівень політичної свідомості, політичної та правової соціалізації, що сприяють здійсненню соціальних і професійних очікувань, спрямовані на легітимні форми подолання кризових станів. Політична просвіта та політична культура молоді багато в чому визначають її можливість та здатність до повної реалізації своїх громадянських прав. Таким чином, становлення політичної свідомості молоді відбувається в процесі політичної соціалізації, основними інститутами якої є сім'я, школа та засоби масової інформації. Найбільш важливим періодом у цьому процесі є первинна політична соціалізація, у процесі якої закладаються основи знань про політику та владу, ключові патерни поведінки, формується ядро ціннісної структури політичної свідомості. Важливу роль при цьому відіграє школа, яка уточнює та ускладнює спектр політичних уявлень.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ШЛЯХІВ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Політична свідомість молоді як об'єкт емпіричного вивчення

У різних суспільних та гуманітарних науках активно ведуться дослідження з визначення та розвитку політичної культури молоді. Найбільш прогресивною, організованою, гостро реагуючою на проведені перетворення в суспільстві є студентська молодь. Тому основними завданнями нашого дослідження постав аналіз стану політичної свідомості і культури студентської молоді, визначення прийомів та способів її підвищення та розвитку. Мета дослідження – виявлення рівня політичної свідомості студентської молоді Західноукраїнського національного університету та визначення основних напрямів її вдосконалення за умов суспільної нестабільності.

Становлення політичної культури студентської молоді на сучасному етапі розвитку нашого суспільства є найважливішою передумовою повоєнного становлення громадянського суспільства в Україні. Політична культура є якісним показником політичної системи суспільства та сприяє розвитку соціальних та політичних перетворень. Безперечно, що саме від рівня політичної культури залежать політичні дії молоді, сприйняття нею явищ політичного процесу.

Основоположники теорії політичної культури обмежували її переважно сферою свідомості, зводячи до «політичних орієнтацій» – «поглядів і позицій щодо політичної системи та її різних складових, щодо власної ролі в цій системі» [9, с. 77]. Політична культура, виступаючи як із видів культури, передусім поєднує політичний досвід, політичну поведінку, політичну

свідомість. Від рівня політичної свідомості залежить те, як сприймає молодь, у цьому контексті саме студентська, нинішній політичний курс України, наскільки вона активна у його зrealізації. Аналізуючи процес становлення політичної культури в суспільстві, дуже важливо акцентувати увагу на формуванні політичної культури студентської молоді, яку можна позначити «як інтегративну якість особистості, що відображає міру освоєння студентом політичної культури суспільства та набуття досвіду політико-правової поведінки, що виявляється в розумінні суспільно-політичних процесів і подій, інтересу до них, самостійності їх аналізу та прийняття індивідуального рішення, у свідомій та активній участі у суспільно-політичному житті суспільства» [38, с. 41].

У науковій літературі пропонуються різні способи становлення та підвищення політичної свідомості молоді, зокрема й студентської. Наприклад, серед таких способів виділяють прищеплення політичної культури в родині, школі, а також через молодіжні громадські ради і молодіжні парламенти при муніципальних та регіональних органах влади. Основними суб'єктами розвитку сучасного суспільства, його інноваційним потенціалом і гарантом є молоді люди. Основні критерії їх політичної соціалізації виявляються в тому, що, з одного боку, нова ситуація представляє нові можливості для дійсного самовизначення молоді, зrealізації її потенційних можливостей, відкриває простір для політичного розвитку та діяльності. Доволі небезпідставною здається надія на близьку самоактуалізацію, на здобуття свободи самосвідомості та самовираження, на подолання тотальної несвободи від оточення та здобуття свого власного «предмета спілкування», в тому числі й у сфері політичній. З іншого боку, молодь не має ще таких якостей, які б дозволили їй відносно безболісно і свідомо увійти в суспільно-політичне життя. Ситуація ускладнена тим, що кризове життєве середовище, нестабільність суспільного розвитку не сприяють створенню стабільного базису для виникнення та розвитку нових цінностей, для зrealізації нових для суспільства

домагань та устремлінь молоді. Звідси виникає суперечність між новими та суспільними можливостями та способами їх зrealізації.

На сьогоднішній день важливим чинником, що впливає на становлення політичної культури молоді, є Інтернет. Деякі співтовариства, завдяки впровадженню у віртуальне середовище, стали маніпулювати свідомістю молодих людей. Через це молодь сприймає владу та політику як даність, яка не викликає ні захоплення, ні якихось негативних емоцій. Саме тому гостро постає проблема відстороненості молоді від політичної культури. Заслуговує на увагу думка про те, що «сьогодні сформований здебільшого негативний характер щодо ведення громадян, який виражається у відсутності інтересу до волевиявлення як фінального етапу виборчих кампаній. Молодь не бачить причин змінювати щось у політичному укладі суспільства, всі її інтереси зосереджені на підтримці свого існування, тобто проблеми особистого характеру набагато вищі, ніж вибори до політичних партій. Одним з найбільш серйозних факторів негативної електоральної поведінки є недовіра до влади, звідси та їх пасивність, що, звичайно, впливало на вибори» [22, с. 155].

Студентська група як частина молоді є більш креативною, організованою, інтелектуальною, яка найбільш гостро реагує на будь-які перетворення в суспільстві. У молодіжному середовищі все більшого поширення набули ідеї нового політичного мислення, зокрема, ідеї культури миру та демократії, молодь стає їх активним провідником у життя. Тому об'єктом нашого дослідження було обрано саме студентську молодь.

3.2. Практичне дослідження політичної свідомості студентської молоді

З метою виявлення рівня політичної свідомості і культури студентів було здійснено емпіричне дослідження. Теоретичну основу склали наукові праці, що відбивають концептуальні ідеї теорії та практики політичної свідомості і культури. Дослідженням було охоплено 25 студентів другого-четвертого курсів соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ (2023 рік). Основними методами соціологічного дослідження є методи анкетування, спостереження та інтерв'ю.

На запитання «Чи цікавитеся Ви політичними процесами в країні та світі?» ствердно відповіли 12 респондентів; відповідь «іноді цікавимося» обрали 11 опитаних; 2 – відповіли, що не цікавляться (рис. 3.1).

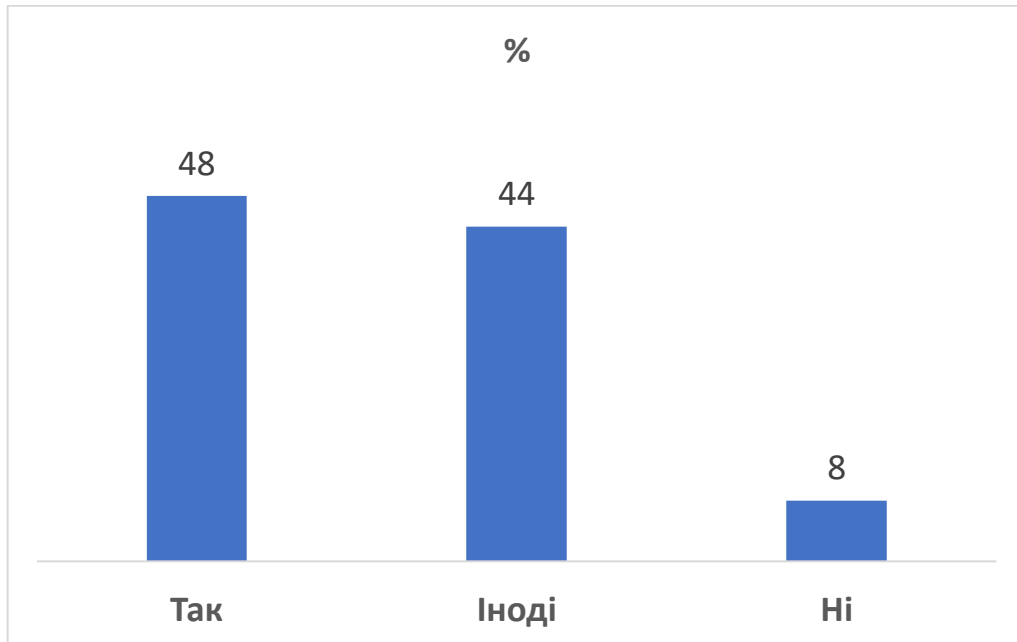

Рис.1.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи цікавитеся Ви політичними процесами в країні та світі?»

Дані результати дослідження показують, що менше половини опитаних студентів цікавиться політикою та політичними процесами в країні та світі і майже стільки ж цікавиться лише іноді. Вважаємо, що підсумки опитування невтішні, оскільки випускники закладів вищої освіти повинні бути носіями нових ідей і знань, щоб роз'яснювати населенню політичні події в країні та світі та виступати опорою та провідником державних політичних рішень.

На запитання «З яких джерел Ви отримуєте інформацію про політичні процеси?» (допускалось дві відповіді) 54% опитаних вказали Інтернет; 82% – телебачення; 20% відзначили заняття в університеті, друковані ЗМІ вказали лише 4% респондентів; 15% обрали варіант «друзі»; 10% – «батьки, сім'я, родина»(рис. 3.2).

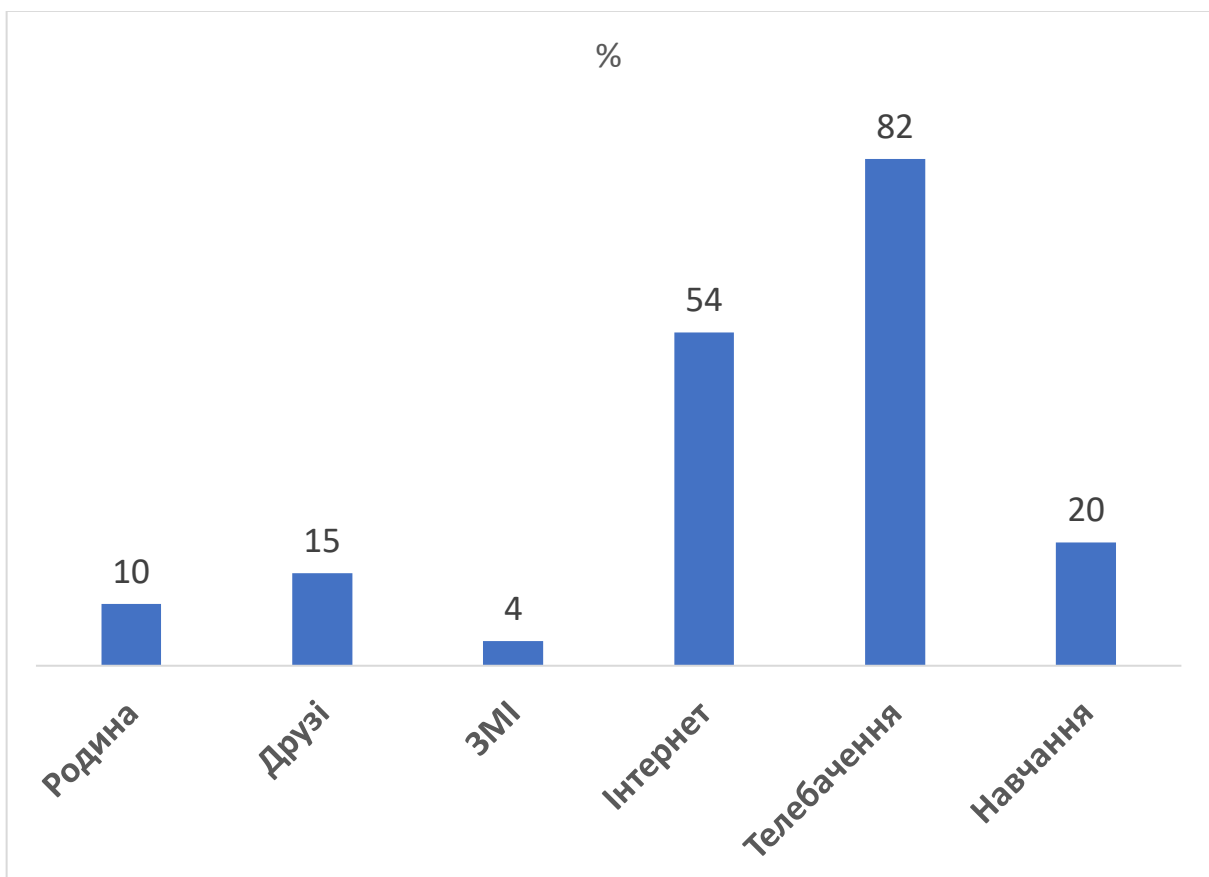

Рис. 3.2. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «З яких джерел Ви отримуєте інформацію про політичні процеси?» (%)

Статистичний аналіз відповідей показує, що Інтернет і телебачення стали найпопулярнішими джерелами політичних новин.

На запитання «Чи брали Ви участь у мітингах, протестних акціях з початку війни?» позитивно відповіли двоє респондентів, а решта наголосили, що не брали участі (рис. 3.3).

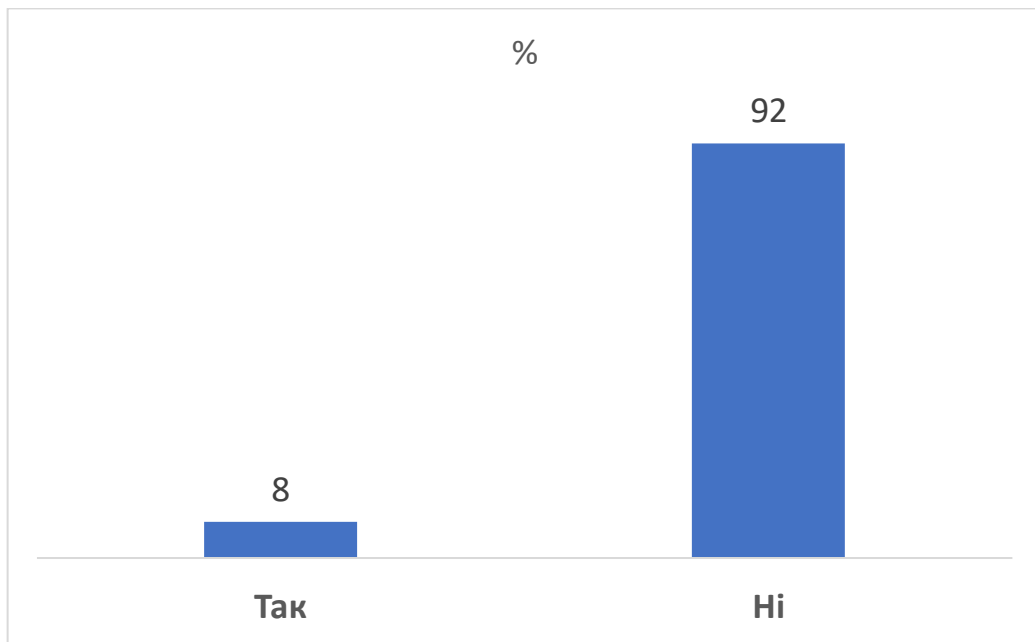

Рис. 3.3. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи брали Ви участь у мітингах, протестних акціях з початку війни?» (%)

На запитання «Яке Ваше ставлення до відновлення діяльності проросійських партій?» позитивних відповідей не було. Відповіді на це запитання свідчать, що студентська молодь знає справжні цінності української нації. На це також вплинуло націоналістичне світобачення в західному регіоні нашої держави.

На запитання «Чи вважаєте ви можливими конфлікти між владою і народом під час війни?» троє опитаних (12%) студентів вказали на можливість конфліктів між владою та народом, що мабуть, пояснюється насамперед

корупцією у владних структурах, невпевненістю у завтрашньому дні, низькою заробітною платою, великим відсотком безробіття серед молоді (рис. 3.4).

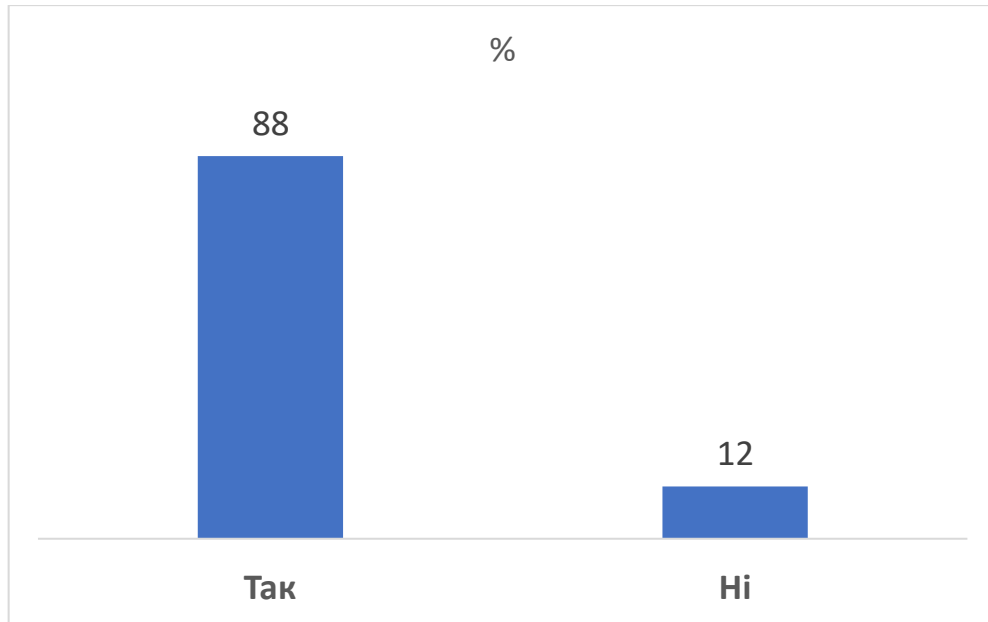

Рис. 3.4. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи вважаєте ви можливими конфлікти між владою і народом під час війни?» (%)

На запитання «Яке Ваше ставлення до ідеї утворення національних автономій?» негативно відповіли 24 опитаних (96%). Підсумки опитування свідчать, що абсолютна більшість опитаних студентів не приймають ідею ймовірної федералізації України. Заклики до утворення територіальних утворень за національними ознаками не відповідають інтересам населення нашої держави (рис. 3.5).

На запитання «Чи збираєтесь Ви йти на майбутні вибори президента і ВРУ після завершення війни?» отримані наступні відповіді: 22 опитаних відповіли ствердно (88%), троє – не визначилися (12%). Це показує високий рівень громадянської свідомості молоді (рис. 3.6).

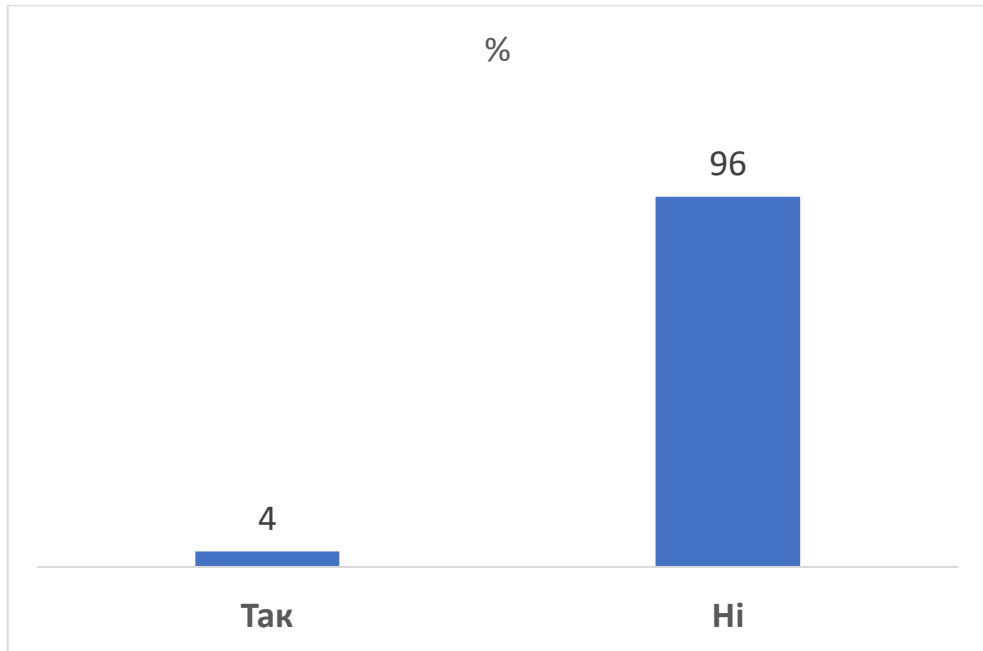

Рис. 3.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Яке Ваше ставлення до ідеї утворення національних автономій?» (%)

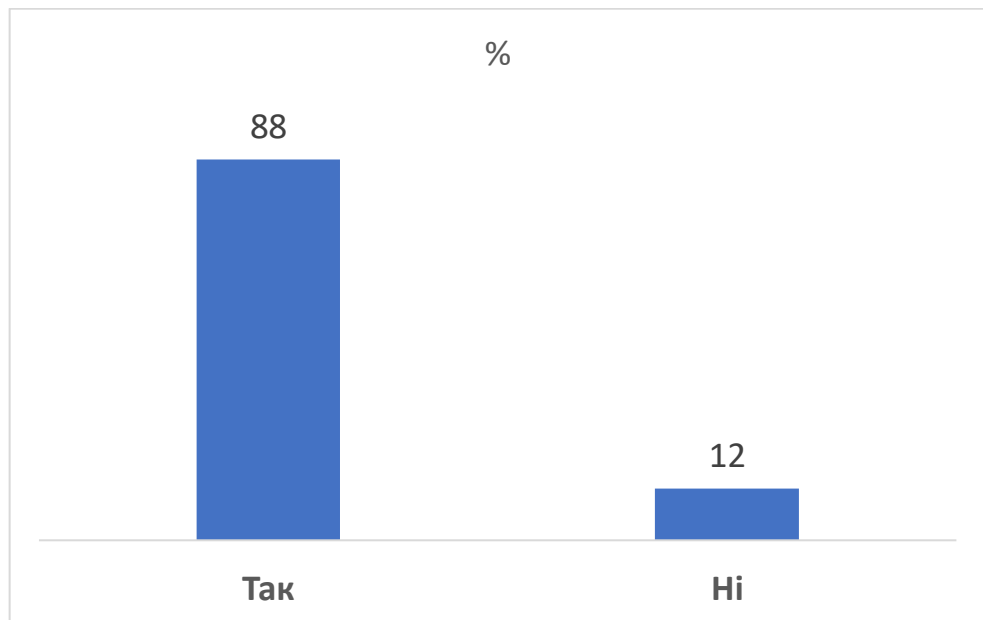

Рис. 3.6. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи збираєтесь Ви йти на майбутні вибори президента і ВРУ після завершення війни?» (%)

Висновки до розділу 3

Таким чином, підсумки нашого емпіричного дослідження показують, що основним пріоритетним завданням освітньої установи є політичне виховання студентів, становлення у них політичної свідомості і культури, виховання майбутнього фахівця як особистості, інтегрованого в суспільно-політичні відносини. При цьому слід використовувати різні методи та прийоми підвищення рівня політичної свідомості студентської молоді в університеті. Найбільш ефективні з них – це підвищення рівня політичних знань студентів у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін та, відповідно, збільшення обсягу аудиторних годин з політології, соціології, українознавства; а також долучення студентів до активного суспільно-політичного життя.

В українських реаліях основними чинниками формування політичної культури ми вважаємо зовнішні та внутрішні фактори. Внутрішніми чинниками є погляди, уявлення, позиції, інтереси, що формуються під час соціалізації. Ними можна вважати перейняті від батьків чи представників референтних груп інтеріоризовані у власні суспільно-політичні цінності. Зовнішні чинники – це вплив медіа, діяльність політичних інститутів, державних структур, а також соціально-економічне положення країни. У часи трансформації політичної системи України, формування спільної єдиної політичної культури повинне стати самоціллю політичних інститутів.

ВИСНОВКИ

1. Становлення персональних політичних цінностей відбувається шляхом інтеріоризації існуючих у суспільстві цінностей. Але не всі суспільні цінності, навіть якщо вони усвідомлюються і визнаються людиною як такі, справді стають особистісними. Загалом можна говорити, що структура політичних цінностей особистості лише певною мірою відображає структуру цінностей суспільства в цілому, при цьому чіткість цього відображення залежить від безлічі соціальних й індивідуально-психологічних чинників. Під політичними інтересами молоді слід розуміти ті інтереси, які є важливими у сфері і є джерелом, спонуканням, мотивом до політичних дій. Саме усвідомлення інтересів відбувається у процесі зіставлення політичного статусу молодих громадян з іншими групами чи спільнотами. У структурному відношенні політичні інтереси поєднують ставлення молоді до системи політичних відносин у суспільстві, владних структур, а також оцінку їхньої діяльності та практичну діяльність щодо повновагової реалізації своїх інтересів.

2. Видається важливим виділити тенденції становлення політичної свідомості та громадянськості молоді. По-перше, молодь не може спонтанно виробити необхідні якості політичної культури без підтримки з боку органів державної влади, а також постійного впливу та політичного виховання агентів політичної соціалізації. По-друге, становлення політичної свідомості громадян, зокрема і молодого покоління, пов'язані з такими політичними процесами як реставлення, повоєнне відновлення і модернізація України. По-третє, більшість сучасної молоді, на противагу часу здобуття незалежності, прагне бути поза політикою, вона часто неактивна у громадській діяльності і не бачить себе у інститутах громадянського суспільства.

3. Політична соціалізація – це процес, який не має завершення, взаємодія людини із політичною реальністю, адаптація до неї, освоєння нових та ускладнення вже наявних патернів поведінки тривають упродовж всього життя.

Становлення системи політичних уявлень і цінностей відбувається в періоди первинної та вторинної політичної соціалізації, тому умовно до 18-20 років можна говорити не тільки про існування системи цінностей конкретної особистості, але і про наявність у неї психологічних утворень (Я-концепції, світогляд, самосвідомість), що дозволяють їй усвідомлювати власні цінності і вдягати їх у вербальну форму. У подальшому житті система політичних цінностей залишається постійною, можливі часткові зміни в ієрархії цінностей, котрі пов'язані із задоволенням певних потреб людини та наступною за цим актуалізацією інших потреб та цінностей.

4. Політично культурну людину вирізняють чіткі установки на політичні інститути і структури, нормативну систему, окремі політичні ролі, на політичних лідерів з урахуванням їхнього рейтингу та авторитету. Спрямованість цього процесу багато в чому визначить подальшу участь молодого покоління у перетвореннях та вдосконаленні суспільної системи нашої держави у повоєнній відбудові та модернізації. Робота зі становлення та підвищення рівня політичної та громадянської культури молоді повинна вестися постійно, і бути одним із пріоритетів при вибудовуванні освітнього та виховного процесу. Тоді слід вести мову про побудову цілісної системи політичної та правової просвіти і виховання нашої молоді засобами громадянськості і патріотизму в часи нинішнього лихоліття, що охопило Україну.

5. Формування політичної свідомості молоді передбачає її поступове долучення у реальні механізми функціонування політичної сфери суспільства. Інтегральний характер даної сфери та її тісний взаємозв'язок з іншими сферами життєдіяльності суспільства, викликає пізнавальні труднощі відокремлення політичної свідомості молоді від суто політичних відносин. Зміст політичної свідомості молодого покоління, його сформованість залежить передусім від того, якою мірою інтереси молоді враховуються і відбиваються у відносинах у суспільстві і закріплюються у вигляді певної структури цінностей. У нашому

дослідженні ми вважали за необхідне відштовхуватися від засновків, в яких знайшли відображення специфіка та особливості ціннісної свідомості. Політичні стереотипи і політичні міфи створюються у суспільстві з формування в індивідів ілюзорних цінностей, які не мають під собою реального підґрунтя.

6. Утворення політичної свідомості у сучасному українському суспільстві переважно визначають умови соціалізації. На відміну від старшого покоління, яке сформувало постматеріальні цінності, такі як почуття обов'язку, і виявляє більше зацікавленість у політиці та активнішу електоральну поведінку, молоді не обов'язково пристосовуватися до нових умов. Їхня політична свідомість формується шляхом боротьби з негативними явищами, що є антиподами демократичного суспільства, і які увійшли в їхнє життя з напівколоніального минулого, а також виникли на етапі після здобуття незалежності. Сучасна молодь акцентує увагу на індивідуальній самореалізації, покладається більше на себе, не довіряє політичним інституціям і політикам, тому мало цікавиться політичними питаннями і частково проявляє електоральну пасивність.

7. Формування політичної свідомості молоді зумовлене загальними соціальними та конкретними умовами життя, побуту, трудової зайнятості, зреалізації, освіти, професійної підготовки, світогляду, моральних цінностей. Щоб всі компоненти політичної свідомості формувалися як закономірний і природний процес, який можна передбачити, а не стихійно, необхідна продумана і адекватна викликам сучасності державна освітньо-культурна і молодіжна політика. Оскільки від змісту політичної свідомості молоді, способів і тенденцій вирішення конфлікту між традиційним патерналізмом і фундаментальними ліберальними цінностями залежить стратегічний напрямок розвитку української державності, реформування політичних інститутів, і формування громадянського суспільства в умовах складних зовнішніх і внутрішніх викликів, які виникають внаслідок повномасштабної війни з агресором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ануфрієва О.В. Психологічні чинники впливу засобів масової інформації на ціннісні орієнтації студентської молоді. Київ: Знання України, 2009. 20 с.
2. Арабчук Я. І. Роль політичних партій в соціалізації особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 74. С. 209-213.
3. Балакірєва О. М. Виклики комплексної модернізації в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2013. № 1. С. 127-129
4. Береза В. О. Ціннісно-нормативний вимір політичної соціалізації особистості в умовах трансформаційного суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2016. Вип. 20. С. 88-93.
5. Біленький Э. А. Соціологія: соціологічний словник. К., Кондор, 2006. 344 с.
6. Боднаров О. Г. Становлення категорії політичного інституту. *Наукові записки КНТУ*. 2011. №11. С. 104-108.
7. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. К., 1997. С. 27-31.
8. Буяк Б. Б. Етнонаціональні аспекти у формуванні політичної культури та соціалізації молоді в Україні. *Наукові записки Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 30. С. 97-106.
9. Галактіонова І. В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки ХХ ст. *Наукові записки*. 2001. Т. 19. С. 72-79.

10. Головаха Є. Модернізація й зміна системи цінностей в українському суспільстві. *Економіка і прогнозування*. 2013. № 1. С. 130-131.
11. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: монографія / за ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2006. 403 с.
12. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 882-942.
13. Делія О. В. Чинники політичної культури у структурі політичного середовища державної політики. *Аспекти публічного управління*. 2018. С. 24-30.
14. Дембіцький С. С. Пояснення процесу демократизації в теоріях інституціоналізму раціонального вибору та культурної модернізації: порівняльний аналіз. *Український соціум*. 2013. № 3. С. 19-31.
15. Драч С. В. Ціннісні орієнтації студентської молоді українського суспільства: сутність та динаміка. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2010. № 2. С. 26-30.
16. Запека Я.Г. Особливості ціннісних профілів студентів з різними мотиваційними установками. *Габітус*. 2020. Вип. 12. Т. 2. С. 127-132.
17. Карамішев Д. В. Формування системи цінностей і переконань як чинник інституціональних перетворень в українському суспільстві. *Теорія та практика державного управління*. 2016. Вип. 1. С. 6-14.
18. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. *Наука і освіта*. 2018. №4-5. С. 28-33.
19. Кривошеїн В. В. Вплив «революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Політологія*. 2016. № 2. С. 37-58.
20. Кутуєв П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.

21. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектора: проблеми та перспективи. Київ: Програма розвитку ООН в Україні, 2022. 169 с.
22. Москаленко В.В. Образ політичної влади у свідомості студентів. Київ: Золоті ворота, 2012. 339 с.
23. Нагорна Л. П. Політична культура і культура політики: етичні аспекти. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6(39). С. 14-24.
24. Надольний І. Соціально-гуманістичний потенціал національної свідомості. Державне управління в Україні: реалії та перспективи: зб. наук. праць / за заг. ред. В.Лугового, В.Князева. Київ: Вид-во НАДУ, 2005. С. 29-34.
25. Нікітенко В. О. Формування політичної культури у контексті геоціннісної проблематики. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 59. С. 83-89.
26. Новікова Н. Є. Особливості формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства на прикладі України. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2016. Т. 186. С. 67-71.
27. Овсяннікова В.В. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій особистості та її соціального статусу. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. № 1. С. 107-115.
28. Огнев'юк В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. К.: Знання України, 2003. 450с.
29. Паніна Н.В. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття і морально-психологічний стан в умовах тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 5-26.
30. Пасісниченко В. Л. В пошуках теорії політичної культури: проблеми концептуалізації поняття. *Сучасне суспільство*. 2014. Вип. 1. С. 105-116
31. Перфільєва А. О. Політична культура як чинник модернізації українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. С. 282-286.

32. Подолянчук Д.С. Чинники формування ціннісних орієнтацій студентів, які беруть участь у волонтерському русі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1. С. 168-172.
33. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2018. 320 с.
34. Рапаєва М. Державна молодіжна політика в Україні: законодавчі гарантії і практична реалізація. *Юридична наука*. 2015. № 4. С. 167-175.
35. Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. 188 с.
36. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 352 с.
37. Скар О. М. Соціально-психологічна модель гендерної поведінки політичного лідера в уявленнях студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05. К., 2005. 20 с.
38. Скар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів. *Соціальна психологія*. 2022. № 3. С. 39-46.
39. Сокурянська Л. Г. Вступ до соціології: навч. посібник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. 221 с.
40. Сокурянська Л. Г. Ціннісна динаміка як чинник та показник соціальних змін: питання теорії та емпіричні дослідження. *Економіка і прогнозування*. 2013. № 1. С. 132-133.
41. Стратегія національно-патріотичного виховання на 2016-2020 рр., затверджена Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. N0 580/2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494> Дата звернення: 18.01.2024 р.
42. Сушко А. І. Процеси трансформації політичної культури сучасного суспільства. *Актуальні проблеми політики*, 2015. Вип. 56. С. 242-248.

43. Філіпова Т.М. Епістемологічні засади формування поняття розвитку в науках про культуру (В.Дільтей, Баденська школа, М.Вебер) : дис... канд. філос. наук: 17.00.01. Харків, 2006. 219 с.
44. Царенко О.О. Політична культура як чинник впливу на політичну поведінку громадян. *Панорама політологічних студій*. 2013. Вип. 10. С. 176-182
45. Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38.
46. Циба В. Г. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз). Київ: МАУП, 2000. С. 114-115.
47. Черниш Н. Й. Соціологія. Львів: Кальварія, 2003. 233 с.
48. Штанько В. І. Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму: монографія. Харків : ХНУРЕ, 2019. 164 с.
49. Antoci D. (2013). Relatia dintre orientarile valorice si motivatia pentru onvtare la competentei de onvtare la elevi. Chisineu: Universitatea de Stat din Tiraspol, Liceul Teoretic „ORIZONT”, p. 12-19.
50. Bardi, A., & Schwartz, S.H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 1207-1220.
51. Gurling, T., Fuji, S., Gurling, A., & Jakobsson, C. (2003). Moderating effects of social value orientation on determinants of pro environmental behavior intention. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 1-9.